

ALGUNS TOPÒNIMS HISTÒRICS DE LA GOVERNACIÓ, TERME GENERAL I PARTICULAR DE LA CIUTAT DE XÀTIVA

Agustí VENTURA CONEJERO

L'objectiu d'aquesta exposició seria afirmar la importància de la toponímia com a auxiliar de la Història, i al mateix temps reconstruir unes divisions històriques, que han estat vigents almenys durant l'època foral de 1244 fins a 1707, encara que es basen en altres anteriors d'època romana i musulmana. Començarem al revés, com en aquelles narracions o pel·lícules, on s'interromp el temps, per a recordar coses passades.

El 14 de setembre de 1709, dos anys després de la crema de Xàtiva per la "ira regis" de Felip V, l'ajuntament botifler, però al cap i a la fi del País, intentava reconstruir la ciutat i tornar-li els seus privilegis (llibre capitular 1er., fols. 21-29) i sol·licita una exempció de contribucions durant 10 anys perquè *"hoy la ciudad en estado de derruida solo la habitan pocos más de 160 familias, que probaron por justicia ser buenos vasallos del rey y aunque a la vista parece aver algun gentio, es de personas miserables, renteros pobres, oficiales cuya sustancia es tan ninguna que solo entendieron al principio en cubrir las arruinadas casas para guarecerse de las inclemencias del tiempo pero hoy la experiencia ha manifestado la falta de medios que así unos como otros tienen para la continuación de los primeros fervores, siendo mas reparable la consideración que entre militares irlandeses, nacion francesa y otros agraciados forasteros disfrutan tres de las cuatro parttes de la vega y casas de San Felipe."*

Una decisió política del rei va ser perdre el nom de Xàtiva, pel de San Felipe, fins a les Corts de Cadis, i també segregat-li pobles del seu terme, així com quarterjar l'antiga governació, que no tornaria sinó tímidament en la formació efímera de la quarta província de Xàtiva del trienni liberal de 1820-23. El document al qual al·ludim explica els privilegis de la ciutat i la governació i terme general i particular anterior a la crema, exposició que mai no va ésser acceptada, excepte en alguna cosa molt puntual, com la segregació de Castelló. El

document per aquest ordre exposa els següents punts: la governació, el vot en corts, la baronia de Canals, el privilegi de noblesa de Carles II en 1688, la contribució particular, el terme general, el dret dels jurats d'establir cases i terres (que encara es va exercir en 1614 en el Pinar dels Frares, malgrat l'oposició de València), l'impost de murs i valls, la independència i vinculació de les tres viles de l'Olleria, Benigànim i Castelló, les Salines, escut i bandera, la jurisdicció eclesiàstica i proposta de bisbat, els tres llocs reials de la Llosa, l'Énova i Montaverner, els pasturatges, la insaculació de càrrecs, les franquícies, les aigües, les fires i mercats, i algun altre tema més secundari.

I

LA GOVERNACIÓ DELLÀ DE XÚQUER FINS AL RIU DE XIXONA

Per al tema de la governació no anem a entrar ara en els antecedents dels territoris romans de Dénia i Saetabis, el conventus cartaginensis, la taifa de Denia o Xàtiva musulmana, i la frontera del Xúquer, que era una realitat secular abans de la conquesta i que ja hem explicat en altres ocasions. Ara partirem d'allò que diu el document de 1709:

"Era su gobernación para desde donde tocava la de Orihuela hasta el rio de Xúcar y desde Villena y Almansa hasta el mar en que se comprendian Valle de Albaida, montañas toda la costa, Huerta de Gandia, Marquesado de Denia, Ayora con sus valles y demás villas y lugares. Hoy està tan reducida pro el reglamento moderno que lo que antes era Gobernación se han formado siete corregimientos y gobernaciones."

En un altre paràgraf més avall es parla del territori de la diòcesi que Xàtiva sempre havia reclamat (i Dénia alguna vegada) des dels temps de Pere el Cerimoniós fins al segle XIX, (sobre açò es pot veure el meu article en el catàleg de l'exposició Borja de l'any passat) encara que ací no toca aquest tema del bisbe (no estava el forn per a rosques) i sí el del Vicari General, antic Ardiaca:

Logró la ciudad (después de innumerables representaciones a la Santa Sede en que expendió gran suma de dinero) el consuelo de tener Vicario foráneo con Corte formada que nombrava el Arçobispo de Valencia y este Ministro eclesiástico dava sentencias, corria causas civiles y criminales, castigava a sus súbditos, despachava amonestaciones y difinia a los albaceas y administradores que tenian cargas de sufragios de almas cuyo beneficio era trascendental a toda la parte de la Gobernación de dicha Ciudad que pertenesia a la Marina y montañas del mediodia y poniente, en que se incluían innumerables villas y lugares de que se colige el visible beneficio assi de dicha ciudad de San Felipe, como del restante contorno siendo hoy conocidos los gravámenes se siguen de haver de acudir a la Curia de Valencia por despachos aunque de mínima calidad. Se deve representar a su Majestad la continuación de este consuelo con la mayor eficacia, passando sus Reales oficios para con el Arzobispo, para en caso de que éste se olvide de lo que tanto costó a Xàtiva tal obtención."

Ja en la mateixa Crònica reial, observem com una treva de set anys (en realitat de 5 entre el 29 de setembre de 1238 fins al 26 de desembre de 1243) es va

pactar entre la presa de València i el seu regne, i l'altre regne que estava al sud del Xúquer, i que **no pertanyia a València**. Així apareix a diversos llocs, però per exemple al capítol 350 hom diu que "*el castell de Xàtiva era clau de l'altre regne*", i en un document de 15 de juliol de 1250, referint-se al castell de Cullera, hom diu "*quod esset situm infra fines regni Valencie*", que està situat dins la frontera del Regne de València, cosa que vol dir que del Xúquer avall era un altre Regne. Al rei no li interessa dir que és un Regne de Dénia o de Xàtiva o de Múrcia, com de fet ho era, perquè això suposava donar ales a les reivindicacions del Regne de Castella i a les pretensions dels bisbes de Conca i de Toledo.

De fet en un principi no existeix encara la sotsgovernació "*dellà del Riu d'Uixó*", i en molts documents de tipus fiscal del rei en Jaume trobem diferenciats els pobles que estan "*citra et ultra Xucarum*" deçà i dellà de Xúquer (per exemple 4 de maig 1262 i 1 de març 1272-73). El primer batle ultra Xúcar, que tenim documentat és Arnau de Montsó, que ho és almenys des del 4 de maig de 1262 fins a 9 d'abril de 1267, el qual ha rebut al repartiment donacions de terres i cases a Xàtiva, i n'és per tant ciutadà (en 5 de maig de 1269 fa unes donacions a la Mercé de Xàtiva), i una característica curiosa és que des de 10 de setembre de 1259 és alcaid de Biar, Almirra i Beneixama, és a dir, la frontera del Regne, i el 17 de maig de 1264 rep la donació del castell d'Almirra. Un possible germà o fill, Joan de Montsó té el castell de Benicadell de 1270 al 1276 almenys. Això deu voler dir que en un principi la defensa dels castells de la frontera devia estar encomanada al batle dellà de Xúquer. Tampoc sabem si en principi la funció de batle i la de lloctinent de governador estaria molt diferenciada, així tenim que son batles dellà de Xúquer en 1264, Guillem de Bielsa i Guillem de Narbona, o potser aquests eren batles i Arnau de Montsó, lloctinent de governador. És sabut que el batle era un recaptador de les rendes i l'altre una autoritat militar. Sembla també que més avant aquesta autoritat militar dellà Xúquer era al mateix temps l'alcaid del castell de Xàtiva, que es considerava la base militar més important de tot el territori, i des d'on s'havien de controlar els moros de les muntanyes. Aquest terme de les Muntanyes suposem que és la traducció romànica, del terme àrab **Argira** o **Alguira**, que apareix en algunes fonts musulmanes anteriors a la conquesta, com la geografia de Al Idrisi (ed. Anubar, València, 1974, pàg. 101 i 163, i edició de Conde de 1799, reed. Madrid 1980, pàg. 31), ja que el terme **la Guira** vol dir la muntanya referint-se a la muntanya sagrada de Llutxent, segons Escolano (Décadas, IX, 30-32): "*Áspero cerro, llamado entonces del Guira y después del Puche del Codol*".

Podríem dir que la governació de Xàtiva tenia dues parts, una era la Marina, i un altra per oposició a aquesta, o fins i tot incloent-la, es deia **les Muntanyes**, que la descriu així Escolano en el mateix lloc, després de parlar de Xàtiva: "*Aquel quartel de nuestro Reino que llamamos las Montanyas por ser montañoso y se extiende de Castilla al Mar i de Xàtiva a tierra de Alicante*."

El 25 d'octubre de 1280, ja veiem expressat per primera vegada el títol de **lloctinent de procurador del Regne Ultra Xucar**, en la persona de Conrad de Llança, que cinc anys després seria alcaid del castell de Xàtiva, i primer senyor d'Albaida. En 1282 és Ximen Zapata i en 3 d'octubre de 1283, Bernat de Bellvís,

que era al mateix temps alcaid del castell de Montesa i d'altres castells de la frontera d'Aiora. El castell de Montesa sols en 1277, a penes feia set anys havia passat a mans cristianes, ja que en ell estaven els Banu Isa, descendents de l'alcaid moro de Xàtiva. Per un document de 30 d'agost de 1284, ens assabentem que aquest "sots governador" tenia jurisdicció sobre les sèquies, cosa que mantindria per tota l'època foral. Ja és significatiu com un tema com l'aigua tan necessària i conflictiva en la zona mediterrània estava en mans d'un funcionari militar.

Sobre el fet que exercia la seua jurisdicció a Xixona, tenim el següent document, datat l'11 de maig de 1416 (ARV, MR 3017, fol. 78):

"Reebí d'en Francés d'Aracil, justicia en lo present any de la vila de Sexona, per çó com contravenint a certs manaments que per lo dic lloctinent de governador li foren fets, per la qual raó se composà ab lo dic loctinent de governador, present mi lo advocat e procurador fiscal, segons apar per acte rebut a 11 de maig".

Altres noms de governadors són Ramón de Santleir (1286), Jaume Castellà (1289), Ponç d'Almenar (1322), Gombau d'Entença (1306) al mateix temps alcaid del castell de Xàtiva i tutor dels fills de na Saurina d'Entença, fundadora del convent de Santa Clara de Xàtiva, Pau Desterme (any 1374), Francesc Ponç de Fenollet (1399). Algunes famílies de Xàtiva es vincularien a aquest càrrec com Joan Roglà a principis del segle XV, els Ferrer, i els Milà d'Aragó durant el segle XVI i XVII, ja que el governador de l'expulsió dels moriscos en 1609 era en Francesc del Milà (Escolano, X, 1973) i el darrer governador que va actuar en la Segona Germania en 1693 era Ventura Ferrer.

Sempre ens ha quedat el dubte si Alzira entrava o no en la governació. De fet la conquesta del sud del Xúquer comença amb l'ocupació d'Alzira el 26 de desembre, o pots ser el 31, com diu algun document i la tradició local de 1243. Però en un document de 8 de setembre de 1286, el rei Alfons encomana la governació dellà de Xúquer a Giralt de Cabrera, exceptuada expressament Alzira. També n'hi ha una altra contradicció entre un document de 2 d'agost de 1249, en què el rei assigna la vall de Càrcer i de Sumacàrcer, i la vall d'Alfandec de Marinyen al terme general d'Alzira, mentre que el document posterior de 18 d'agost de 1250 els assigna al terme general de Xàtiva, cosa que duraria fins al 1707.

El rei Alfons en un privilegi de 19 de febrer de 1283-84 estén els furs de València a la vila de Xàtiva, i en un altre de 25 d'octubre de 1286 estén les franquícies de la vila a tots els habitants dels termens. En el primer cas això suposa que la segona vila del Regne s'equiparava a la ciutat de València com a cap de l'altre Regne dellà de Xúquer, i de fet des d'aleshores tindria el segon vot en Corts. Però és el rei Pere el Cerimoniós qui, enfrontat amb la ciutat de València, elevarà Xàtiva per la seua fidelitat al títol de ciutat en 5 de juliol de 1247, i uns dies abans el 2 de juliol havia prescrit que el governador de dita ciutat siga natural del Regne, i en 17 de juliol de 1380 torna a especificar les funcions del lloctinent de governador dellà Xúquer. El mateix rei en els mateixos documents promet demanar al papa la concessió del bisbat. Tot açò era molt mal vist per la ciutat de València, que després tractaria d'anar llevant privilegis a

la nostra ciutat en la pràctica, més que com a mare del Regne com a madrastra. Indubtablement va ser el rei en Pere el qui més va favorir la ciutat de Xàtiva.

Aquesta divisió territorial la tindrien també altres oficis menors com l'Eixea dels Sarrains de les muntanyes Ultra Xucar, que en 1273 era Guillem d'Antist, en 1274 Ximen Perez de Isco, i en 1288 Francesc Ortiz. Aquest EIXEA era un negociant dedicat a rescatar captius catalans en territori musulmà, com també captius musulmans en la Corona d'Aragó. Un altre càrrec Almoixerif de les muntanyes della de Xuquer és exercit per Bernat de Llibià en 1289, Bernat Sabater en 1290, i novament per Bernat de Llibià. L'almoixerif recaptava els drets de duanes.

També dins el món dels moros existia aquesta jurisdicció, ja que un document de 14 de juny de 1273 és un nomenament a Mohamat Abenhalair com a alcaid o jutge de les aljames de Cocentina, Planes, Alcalà, Gallinera, Penàguila, Guadalest, Confrides, Polop i Tàrbena, i on s'afegeix que s'han de regir per la *çunna*, i que poden apel·lar al cadí del raval de Xàtiva, que té evidentment autoritats sobre tots ells: "*si quis vel si qui senserint se gravati, possint appellare ad alcadum ravalli nostri Xative*".

Finalment per un document de 5 d'abril de 1278, tots els sarrains ultra Xucar estaven obligats a abastir-se de la sal de les Salines de Xàtiva o de Castelló, actual terme de Manuel. Aquesta imposició que també valia per als cristians va durar fins a les Corts de Carles I de 1537. En eixe Any els de Xixona, i deu anys després els de Biar en les Corts del príncep Felip II de 1547 lliurar-se d'aquella imposició: "*Addueixen els de Xixona, que disten 9 o 10 lligues de la ciutat de Xàtiva, per molt mal camí... e perden tres dies en anar i tornar...*" i demanen proveïr-se de la sal d'Alacant, *la qual dista quatre lligües*". Els de Biar demanen poder anar a bastir-se a la sal de Salines, "*la qual dista tres lligües*". (Ricardo Garcia Càrcel, Cortes de Carlos I, Valencia 1972, pàg. 95 i 203).

Els límits de la governació eren pel nord el Riu Xúquer, des de la confluència amb el Cabriol, és a dir Cofrents, els castells de Xirell (prop de Cortes de Pallars), de Madrona, Coves, Dos Aigües, etc. Pertanyien a Xàtiva Terrabona, Tous i Sumacàrcer i Antella i Xarquia. Ja era així en el cap. 333 de la Crònica. En canvi, Gavarda, Alcocer i Alberic pertanyien al terme d'Alzira, i per tant quedaven fora de la governació i el terme. Ací el límit era el propi riu: prop de l'alqueria d'Alcocer, ara desapareguda que estava al nord del riu i en el camí reial d'Alberic a Castelló estava el **Vau de Barragà**, on el rei en Jaume concentra les tropes per a assetjar Xàtiva (cap. 318 de la Crònica), i on estava lo "*eixaguador de la fusta*", que baixava pel riu des de Castella, i on es pagava el dret del cinquanté, un fust per cada 50 per a la batlia de Xàtiva i el patrimoni reial. Aquest vaou o vado en altres documents devia estar en la **Barca d'Alcocer**, o potser més cap a l'est on hi ha un topònim **Sequi de Barragà**, en un enclavament del terme de la Pobra Llarga entre els de Castelló i Sant Joanet d'Ènova. Més cap a l'Est, el **Castell de Termens**, situat dins les cases de Pobra Llarga marcava el límit dels termes de Xàtiva i Alzira i per tant de la governació apartant-se del riu Xúquer i després la Serratella. L'enclavament del Realeng o Pinar dels frares al Nordest de Rafelguaraf marca fins on arribava el terme de

Xàtiva, incloent-hi Rafelguaraf i deixant fora Carcaixent, que era del terme d'Alzira. Per la banda de la mar, la Valldigna estava dins la governació i el terme general, segons el document de fundació del Monestir de la Valldigna de 15 de març de 1297.

Per la banda de Ponent, com és sabut la vall d'Aiora es va incorporar al Regne després de la sentència de Torrellas de 1304, com tota la governació d'Oriola, i en principi pertanyia a aquesta governació, i també a la diòcesi de Cartagena i a la d'Oriola des de la seva creació en 1564. Però segurament per la llunyania d'Oriola, en la pràctica hi exerciria jurisdicció el de Xàtiva. Els límits del Regne i la governació eren ací la Serra de la Rúa, que ara es diu Rufa i està prop del port d'Almansa, el castell de Garamoixent, que esta vora la carretera general prop d'un conjunt de Ventes, i la misteriosa Burjaharon, citada en els documents, que és la partida de "Burxafaró" del terme de la Font de la Figuera en el seu límit amb el d'Almansa. Més avall el límit era el castell d'Almirra, on es va fer el tractat i terme que ja en àrab significa "frontera", i el "Port de Biar", que estava en el vell camí, segurament via romana, que després de passar Biar entre la Penya Rubia i la Serra del Frare, prop de l'Arguenya, anava cap a Múrcia sense tocar Villena, per les Salines. La línia seguia pel despoblat de la Zafra, entre Villena i Fontanars dels Alforins, i que no és Burjaharón, com opinava el cronista de Villena doctor Soler, sinó que està més al nord com hem dit.

La vila de Cabdet en principi era de Castella, però també fou incorporada a València en 1304 i per tant era de la governació i diòcesi d'Oriola. No obstant en la pràctica com es va vincular a Ontinyent, en ella veiem actuant el governador de Xàtiva Joan Rotglà en la guerra de Castella en 1429. Durant segles va haver-hi un pleit pels Alforins, encara no resolt que jo sàpia; aquesta és una partida que unia Cabdet amb Ontinyent i el Regne de València, i Villena amb el de Castella i per tant de difícil solució. Cabdet, "*caput aquae*", per on passava la Via Augusta o Hercúlea, cap a Cadis per Montealegre del Castillo, fou castigada a pertànyer a Castella per haver allotjat les tropes austracistes en la batalla d'Almansa, mentre que es dona la paradoxa que Villena i Saix, que eren de Castella, passaren al Regne.

La línia seguia per la serra del Maigmo entre Castalla i Petrer, i entre Relleu i Aigües de Busot; on encara es conservava un molló, segons informacions del Cronista de Relleu, però el van destruir per eixamplar la carretera prop del Barranc de les Coves.

El límit sud de la governació i del Regne ha estat estudiat per Juan Manuel del Estal. Era el riu de Xixona, és a dir el **Barranquet de les Coves**, que davalla de la Serra del Cabeçó d'Or i desemboca al mar per la **Cala de les Coves**, que encara avui separa els termes municipals de la Vila Joiosa al Nord del de Campello (barranc del Carrixal) i correspon al km. 108 de la carretera costera València-Alacant. Allí hi ha la Venta de Lanuza. En la carretera Xixona Alacant el límit estava al sud de Xixona en una venta o parador que s'hi troba, al km 101, però del caseriu i riu Monnegre (Mapa militar, 1:50.000, núm. 29-34, 872, i 29-33, 847, 28-33, 846, i 28-34, 871).

II

EL TERME GENERAL DE XÀTIVA

Cal partir del document de 1709 i la concessió de termens de 1250.

"Tenia por cotos o términos generales desde Villena, Almansa, raya de Castilla hasta el mar de Valldigna; pero el transcurso del tiempo y los litigios de algunos señores les havian reducido a contentarse Xàtiva con lo que se incluye desde las vertientes de Montesa y Vallada hasta las montañas que dividen términos Xàtiva y Valldigna... para pastos de los ganados." Amb aquestes paraules ja veiem que el terme general tenia com a objecte el pasturatge, la defensa militar i la senyoria de justícia. A aquestes qüestions es dedica el darrer paràgraf del privilegi de concessió de termes, que traduïm del llatí.

EXTENSIÓ DEL TERME GENERAL

"Us donem i afegim tota la Vall d'Albaida, es a dir, des del terme de Vilella alta, i Carbonera, Carricola, Albaida i Ontinyent amb tots llurs termens, així com es va fins a Moixent i Garamoixent amb tots llurs termen fins a la serra de la Rua, segons divideix amb el terme de Castella, que fou dividit entre Nos i N'Alfons infant de Castella i fins al terme de Madrona i de Cortes, així com es va riu avall fins al terme de Sumacàrcer." I en el paràgraf anterior havia dit *"fins al terme de Llutxen i la vall de Marinyen"*, que és la Valldigna.

I a continuació vénen quatre maneres de vincular-se aquest terme amb la ciutat, que son:

1) Obligació en cas de guerra de formar milícies sota la bandera de Xàtiva:

"Us atorguem de bon grat que els homens de totes les viles i dels llocs compresos dins els susdits termens siguen obligats a seguir la bandera (=vexillum) de Xàtiva i anar junts amb vosaltres a qualsevol exèrcit i crida, sempre que el batle i el justícia o els prohoms de Xàtiva ho requeresquen o aquells sentissen aquesta crida."

2) Per contra obligació dels xativins de defensar militarment també el terme general:

"D'altra banda volem que vosaltres vulgueu ajudar i estigueu obligats a ajudar i a defensar tothom dels susdits llocs, quan hi sereu requerits."

3) Possibilitat d'apel·lar les sentències dels jutges locals al justícia de Xàtiva:

"Us concedim també que totes les causes d'apel·lació que hagen estat fetes en algun dels llocs susdits de qualsevol sentència que haja estat pronunciada sobre qualsevol causa siguen dutes al justícia de Xàtiva d'aleshores i ell mateix decideca sobre aquestes causes".

4) Utilització comuna dels recursos naturals:

"Que vosaltres (els del terme particular) i aqueixos hòmens (els del terme general) tingueu en comú els boscos, la fusta, les pastures, l'aigua i la caça per tots els susdits termens."

Les dues primeres solien ser observades, ja que el perill de guerra ajuntava a tots. La tercera sobre la justícia, favoria als vassalls del pobles, però era sovint contestada pels senyors. Per exemple en 11 d'octubre de 1279, el justícia embarga una alqueria en terme d'Albaida. La darrera disposició era sovint objecte de pleits entre els senyors feudals i la ciutat de Xàtiva, com testimonia la documentació posterior. Els qui feren més pleits contra la ciutat foren els senyors de Sumacàrcer, de Barxeta, de Llutxent, els abats de la Valldigna i alguns altres. Per Això la ciutat demana als reis la confirmació de pasturatges, segons consta per privilegis de 29 de desembre de 1272, de 15 de març de 1297 (fundació del monestir de la Valldigna), 15 de febrer de 1301, 22 de gener de 1321 (terme de Xella), 12 de març de 1339 (Vall d'Aiora), 9 de juny de 1373, etc. i confirmacions posteriors.

No anem ara a esmentar les alqueries del terme general, que són molt nombroses, i que ja hem publicat en altres llocs, especialment les de la Vall d'Albaida i la Valldigna, per a concentrar-nos en el terme particular. Solament direm que devien estar agrupades en diversos districtes, la Valldigna, la baronia de Llutxent, el castell de Rugat, el castell de Carbonera, el castell d'Albaida, la vila d'Ontinyent, el castell de Montesa i el castell de Moixent. No hem tingut encara oportunitat d'estudiar en profunditat les de la Canal de Navarres, com pensem fer.

III

EL TERME PARTICULAR DE XÀTIVA

Eren en realitat els pobles que contribuïen econòmicament a les rendes de la batlia de la ciutat, i per això se sol anomenar la **contribució particular**, i de vegades amb un terme confús **els pobles de la contribució general**. En total eren aproximadament uns 50, i estaven agrupats en quatre quaters, la capital de cadascun era una vila reial amb població cristiana, per oposició als altres pobles que estaven habitats per moros. En els arrendaments de la batlia que tenim des de 1390, consta la batlia de **Castelló i La Vall de Càrcer**, la de **l'Ènova** (anomenada significativament dels cristians), la de **Benigànim**, i la de **l'Olleria**. Més apart estava la Baronia de Canals, habitada per cristians, que la ciutat havia comprat a Ramón de Riusec i el rei acceptà la venda el 25 de maig de 1354; més tard compraria també la Torreta de Canals, on havia nascut el papa Calixte III, el 15 de gener de 1506. Aquesta possessió era molt important, perquè d'allí venia l'Aigua Santa, una de les dues de l'abastiment d'aigua potable, i la Sèquia de la Vila i de Ranes, que deriven del conflictiu Riu dels Sants: *"Dévese esforçar —diu el document de 1709— la importància de mantenir a la Ciudad en este su dominio a causa de que de dicha baronia salen los manantiales de agua de que se riega gran parte de la vega de San Felipe"*. I finalment

estaven les alqueries “*poques*” (és a dir, petites) de l’horta de Xàtiva, del regadiu comprés entre les dos séquies davant dites i les del riu Albaida.

Mai haguera consentit Xàtiva, que s’independitzara Canals, com sí que ho va fer Olleria en 1583, Castelló en 1587, i Benigànim en 1602, passant a tenir dret de vot en les Corts. Això va fer que es reestructuraren els quaters, quedant solament tres llocs reials vinculats a la ciutat (a part de Canals naturalment) que eren La Llosa, Énova i Montaverner. La Llosa encara era de senyor en la carta pobla de 13 de novembre de 1610, mentre que Énova i Montaverner eren reials i habitades de sempre per cristians vells. El límit entre terme particular i general en la Vall d’Albaida era el riu d’Ontinyent o Clarià.

El terme particular està en el document de 1250 definit així:

“Donem també, concedim i incorporem per termens de la vila de Xàtiva a vosaltres tots els pobladors i habitants de la mateixa vila presents i futurs per a sempre, Énova i Castelló amb els seus termens així com es divideixen del terme d’Alzira, i Sallent i Canals amb els seus termens així com es divideix amb el terme de Montesa, i l’alqueria de les Olles amb els seus termens així com es divideix amb el terme d’Ontinyent, i segons es va al Somontà de la part de Xàtiva amb totes les alqueries que en temps dels sarraïns havia en la vall d’Albaida fins al terme d’Albaida i de Llutxent, i fins al terme de la vall de Marinyent i fins al terme d’Alzira.”

El document de 1709 explica així les obligacions i deures d’aquest terme particular:

“En estos 48 lugares la ciudad imponia sisas y derechos de comedores como son impuestos de mercaderias, vino, carnes, degüello de sebones y el drecho de humo, cuyos drechos se arrendavan a precio más pujante. Repartiasse en quatro hijuelas y su annuo producto era de poco más de 1500 libras. Exercia el Justicia Mayor dichos lugares suprema jurisdicción, civil i criminal y para la general posessa visitava dichos lugares, acompañado de los jurados con las Ynsignias de sus oficios, exerciendo todos los actos de Jurisdicción suprema de los referidos 48 lugares. Se incluyan tres de ellos que son la Llosa, Énovas y Montaverner, quienes por ser del rey y no sujetos a vassallaje de señor particular se nombravan calles de la ciudad de Xàtiva y en estos el Justicia mayor de propia autoridad eligia Justicias como a lugartenientes suyos. Entravan estos en la ciudad con vara alta pero sin jurisdicción alguna y lo mismo hacia el almotacén”.

ELS NOMS DE LES ALQUERIES

Naturalment el nombre d’alqueries del terme particular és molt variable, perquè les que n’hi ha al temps del Repartiment no són exactament les mateixes que les del primer morabetí conservat complet, que és el de 1421, ni el de els altres llistats del segle XVI. De vegades és molt difícil identificar alguna alqueria que ha canviat de nom, segons ha canviat de posseïdor, i fins i tot ens trobem a l’horta de Xàtiva algun lloc amb les característiques d’una alqueria, com és la partida de Coquet, que no sabem quin nom devia tenir. Els noms musulmans van desaparèixer la majoria. Anirem estudiant cada quarter o sector.

1er. QUARTER DE CASTELLÓ I DE LA VALL DE CÀRCER.

Estava regat per la sèquia de la vall de Càrcer, que té el seu assut en el riu de Sellent, i per la sèquia del Terç derivada de la sèquia d'Ènova, que regava Castelló. Sobre aquestes tenia jurisdicció el batle de Xàtiva, però no sobre la sèquia d'Escalona, que essent una prolongació de la sèquia de Sumacàrcer, la va construir la Vila Nova de Castelló, després de la seua independència de Xàtiva.

TERRABONA, TOUS I ESCALONA eren alqueries del terme de Xàtiva, ja en època musulmana, ja que en el capítol 333 de la crònica reial es diu que els moros de Terrabona, Tous i Càrcer fan una cavalcada amb l'alcaid de Xàtiva. Totes tres estan ara sota les aigües del pantà de Tous. Terrabona és un despoblat prop del poble vell de Tous, a l'esquerra del caixer, que jo he pogut visitar mentre es construïa el nou pantà, i Tous fa temps que es va traslladar a la partida del Mas de Caballero, on està ara. Escalona estava en la desembocadura d'aquest riu en el Xúquer, a la dreta del caixer: sembla que el poble l'anomenava l'alqueria del Miserere, perquè quan hi arribava l'aigua del Xúquer, ja es podien donar per ofegats. I també del MISQUET, potser perquè hi havia una petita mesquita.

SUMACÀRCER

És un topònim mixt aràbig-romanç per oposició a CÀRCER, el castell de dalt (Summus) si l'arab CARS, ve també del llatí "castrum". Seria la mateixa etimologia que Alcàsser. Ja està esmentat el 22 de febrer de 1258 com a donació a Bonanat Gamaori i uns mesos després a Drogo Eximen, juntament amb els castells de Terrabona i Càrcer.

(ARV, 3017, fol. 78, any 1416): "*Mahomat Alfac, moro de Sumacàrcer, que és de mossén Joan de Quintaval, havia feta una carta morisca falsa, la meitat per al Senyor, e l'altra meitat lo Sr. Rey, 220 sous*".

BENAFOCEN. En 20 d'abril de 1269 llicència a Na Soriana per a edificar banys en les seues cases de Benafocen, alqueria de Sumacàrcer. De l'àrab Bany Husayn, nom de família. Recordem que Husayn banu Isa era l'alcaid de Xàtiva durant la conquesta. Podrien ser els Banys de Chella, situats entre Sumacàrcer, Bicornp i Chella.

BOLBAIT és l'única alqueria de la Canal de Navarrés, que figura en el morabetí de Xàtiva de 1421, on es diu que té 43 veïns, pertanyia a la família del Bosch, que segons el Repartiment venia de Pere del Bosch, justícia de Xàtiva l'alqueria de Turballos, prop de Muro.

Dins el castell de Sumacàrcer estaven també les alqueries de Xarquia, Garbia i Antella. XARQUIA estava a l'esquerra del riu Xúquer com Antella i es dona a andres d'Oliola en 1249: correspon a l'actual finca Cristobal-Casa Peret del terme d'Antella. Aquesta en canvi no està documentada fins al morabetí de 1373. GARBIA, que es dona a Pere d'Oto en 1248, estava naturalment a la dreta del Xúquer, segurament al polígon 11 del terme de Sumacàrcer, en unes restes que ha descobert el riu en la darrera inundació. Al-garbia és la part occidental i al-xarquia, la part oriental del riu Xúquer.

ESTUBENY, a la vora del riu de Sellent o d'Anna. En el Repartiment es dona a Guillem de Vallebarrera i altres tres. En el morabetí de 1421 apareix amb 12 famílies, i en temps de Viciana i d'Escolano era dels Ferriol de Xàtiva.

SALLENT és un poble ja citat en la crònica reial (cap. 321) com a lloc on va situar el rei en Jaume en maig de 1240, el primer campament per a assetjar Xàtiva. En 1415 era d'en Francesc Soler. En temps de Viciana era dels Marrades.

COTES, poble actual enfront de Càrcer a l'esquerra del riu Sellent, que cal no confondre amb un altre Cotes prop d'Algemesí, apareix ja en una donació del Repartiment 2346, a Pere de Rubí. En temps d'Escolano era de la família de Vidal de Blanes. (ARV, 3017, fol. 87): "*mossén Andreu Castellà, de qui és lo lloc de Cotes*".

CÀRCER tenia un castell enmig del poble, com indica la seua etimologia, que va ser enderrocat en 1972, a la dreta del Sellent. Apareix abundantment en el Repartiment, 1815-1826, 2178, 2541, 2740, 2741, 2799, 2800, i per tant des d'un principi està poblat de cristians i també de moros, que exercien la terrisseria, en la plaça que ara es diu del Teular. En 1403 era d'en Ramon Boil, governador del Regne, i després dels Eslava de Xàtiva i Cucaló, que donaren lloc al títol de "baró de Càrcer".

SUECA o çueica, és a dir, el diminutiu de soc o mercat era una alqueria de Càrcer que en 1248 es dona a Drogo. Devia estar a la partida del SOCA o XOCA, del terme de l'actual Càrcer, polígon 5, situada a la vora del riu Sellent i propere al terme de Cotes.

ALCANTERA (en àrab 'el pont' o 'l'aqüeducte') ja apareix esmentada en 1268. Pertanyia al llinatge Ripoll, emparentat amb Ausiàs March (Amadeu Pages, Ausiàs March, p. 101-118). I en temps d'Escolano als Despuig, batles de Xàtiva. Un interessant topònim, Sèquia de la Falquia travessa la part alta del poble, equivalent al romànic sèquia sobirana o de dalt.

BENEIXIDES n'hi havien almenys dues, o potser tres, i devien pertànyer ja a la batlia pròpia de Castelló. Actualment el poble s'ha traslladat a la partida de la Montanya, però abans que fora derribat fa uns anys el poble vell, hem pogut observar dos nuclis urbans vells diferents units per una plaça o passeig central, un el barri de la Torreta, on arriba des d'Alcantèra la sèquia de la Torreta, i un altre entorn de l'Església. En el morabetí de 1373 es cita una alqueria d'en Borreguera Torregrossa i un altra d'en Miquel de Llobera. En el morabetí de 1421 tenim una Beneixida de mossén Martí Enyegues d'Eslava que solia ser de mossén Pertusa, amb 36 cases, i una altra de mossén Malferit amb 24 cases, i una tercera, de mossén J. Martínez amb 13 cases. En 1401 (ARV 3015, fol. 34) es parla de Cilim Tuxti, moro de Beneixida d'en Ripoll. En 1416 tenim documentat el següent (ARV, 3017, fol. 78): "*Alí Tartamut, moro de Beneixida, que és de mossén Luis de Pertusa, havia forçada una mora en lo camí reyal, 55 sous*".

Viciana, III, fol. 158, parla de tres: Beneixida la grande, Beneixida d'Eslava i Beneixida de Malferit. Potser les tres estaven juntes, o potser una era la prope-
ra Venta de Carbonell, enclavament actual del terme de Xàtiva, entre els de Beneixida i Castelló.

Cosa diferent devia ser el RAFOL DE BENEIXIDA, amb 19 cases en el morabetí de 1421, i Rafol d'en Ximen de Llobera (1373). Devia estar en la partida del Ràfol de Castelló, on estava la Casa del Rei, a la vora del camí de València a Xàtiva, que fa uns anys es va derribar per a eixamplar la carretera o camí reial de València-Albacete. La casa tenia una magnífica làpida del rei Carles III, i podien haver-la respectada, si haguessen tingut una mica de sensibilitat. Aquest podria ser el Rafal Barel, del Repartiment núm. 2530, que es dóna a Pere de Belloc i que estava dintre del terme castral de Castelló. L'etimologia seria paral·lela a la de Beniparrell: Barel terme mossàrab per Borrell.

CASTELLÓ DE XÀTIVA (des de la independència de 1587 **LA VILA NOVA DE CASTELLÓ**, ara **CASTELLÓ DE LA RIBERA**).

Era la vila més important, cap de quarter. Apareix esmentada per primera vegada en maig de 1240, en la Crònica Reial, quan en el primer setge de Xàtiva, l'alcaid l'entrega al rei en Jaume (cap. 327 de la Crònica). Aquest castell estava en el Castellet a l'esquerra del riu Albaida, mentre que la vila actual es troba a la dreta. Apareix repoblat de cristians en el Repartiment núm. 1896= 2559, 1898, 2023, 2024 = 2640, 2106, 2530, 2532, 2763, 3033, i 3041. En el morabetí de 1421 apareix poblada de 220 caps de família tots cristians. Va obtenir la seua independència de Xàtiva en 1587, i des d'aleshores tingué vot en Corts, i la suficient capacitat econòmica per a construir la sèquia d'Escalona, que porta aigua des de Sumacàrcer, i es va projectar en 1605.

YELECHOS, en el Repartiment 2581: A Berenguer de Merita un casal de molí en terme de Castelló de Xàtiva, vora l'alqueria de Yelechos. N'hi ha prou indicis perquè identifiquem aquesta desconeguda alqueria amb l'actual Molí de Santa Bàrbara, entre els polígons 17 i 22 de Castelló. En aquest lloc devia haver-hi una antiga sèquia dita d'Alzira o d'Algorós, que potser prenia aigua del riu Albaida a l'altura d'aquest molí. La infraestructura sequiera seria aprofitada per la nova sèquia Escalona. D'esta vella sèquia parla Martí Soro, H^o Vva. Castellón, 1960, pàg. 227. Aljirós o Algorós és topònim àrab que ve de "Al-jarús" = molí de tracció animal per a moldre el blat, segons Carme Barceló.

LA PAIXARELLA esmentada en 17 novembre 1268: Confirmació al noble Artal d'Orta de la compra d'Alcosser i Passarera. Ja havia desaparegut en temps de Cavanilles. Estava situada en la **CASA DEL RECTOR**, polígon 21 i polígon 16 del terme de Castelló, on es conserva encara el topònim Camí de la Paixarella.

SENYERA, antigament **CENYENA** O **CENIERA**. Apareix en el morabetí de 1373, amb 12 contribuents, i en el de 1421, amb 21 contribuents, tots moros. En temps d'Escolano (IX, 1200) pertanyia junt amb Benimeixix a en Francesc Sanç. Segons Bernardino Miedes, XIV, 15, el rei la va donar a Jacques Sanç, un dels tres repartidors, o siga que es va mantenir en son llinatge durant segles. En ARV, Maestre Racional, 3023, fol. 72, any 1432, trobem "*Talaya, moro pres per los crims comesos en los llocs de Cenyera i S. Joan.*"

BENIMEXIS tenia 19 contribuents en 1415 i 10 en 1421. El poblat desaparegut estava al polígon 1 de l'actual terme de Senyera, prop del Moli de Conejero o de Novella o de Senyera, actualment en ruïnes, que està aprofitant les aigües

de la sèquia del Terç de Castelló. El poblat es trobava al centre mateix del polígon. Fou destruït en 1773 per una avinguda del riu Albaida.

ROSETA, en llibre del Repartiment núm. 1891 i 3012, a Guerau Esteve, l'alqueria de Roseta, del terme de Castelló. En el morabetí de 1373 era d'en Berenguer Fluvià, amb 18 cases. En 1421 s'anomena Ruseta d'en Fluvià, i tenia 19 cases. En ARV, 3015, fol. 33 (any 1401), llegim "*Ali Lirida, fill de Lirida, alamt del lloc de Roseta... com nafrà Ali Perperí...de la dita alqueria, 110 sous.*" Estava situada en un pujol de pedra rosa, travessat actualment per la carretera Castelló-Manuel en el polígon 2 de Manuel, vora el Molí de les Penyetes, i l'actual fàbrica de Madalenes Padul. La partida està regada per la sèquia del Terç de Castelló, derivada de la sèquia de l'Ènova.

QUARTER DE LES ÈNOVES.

Tots aquests pobles estan units per la mateixa sèquia que els rega, la sèquia Comuna d'Ènova (si descomptem la del terç que va per Roseta, Senyera i Benimeixís a Castelló), la qual té el seu assut en el riu Albaida, sota la Torre de Lloris i fent la volta per la muntanyeta del castellet de les Ènoves toca les antigues alqueries de Manuel, Faldeta, Torreta, Abat, Sanç i Ènova, i rega també terres de Sant Joanet, la Pobla llarga i Rafelguaraf. Aquesta sèquia potser fora construïda per un noble musulmà de Xàtiva de la família Banu Mufawwiz, de la qual descendia Almofois de la Crònica Reial, i que serien propietaris de la finca d'Ènova, que ja fou antigament una vil·la romana, com demostren les tres inscripcions romanes hi trobades.

El cap de quarter era l'Ènova, població d'origen romà. El seu castell seria el que ara anomenem Castellet de Sanç, alqueria que ara forma part del poble actual. L'etimologia podria venir del llatí IANUA, significat la porta o obertura entre muntanyes per a entrar al terme de Xàtiva. Després hauria evolucionat a IANOVA, comparable al castellà "yanguas" i a l'aragonés "jánovas". Això explicaria la forma àrab "Yanuba" de Ibn Hazm (Rubiera-Epalza, Xàtiva musulmana, 1987, pàg. 32.) Apareix amb més de 20 donacions al Llibre del Repartiment als llinatges Montsó, Cloquer, Borau, Sarrovira, Ferran el Joglar, Magaix, Granel, Entença, Montroig, Esteve, Nargó, Pallarés, Mollà... En el morabetí de 1373, 84 contribuents, i en el de 1421, 70 tots cristians. Popularment s'anomenava Ènova dels Cristians. Que Manuel formava part del quarter d'Ènova i Roseta del de Castelló, es comprova per aquestes paraules d'Escolano, IX, 1197: "*A su lado tiene todo aquel partido, que llamamos LAS ENOVAS, que és el principio de la contribución de Xàtiva, y a quien dió nombre un lugar de hasta 34 casas de christianos viejos, llamado Ènova, el qual desde la mesma conquista se pobló dellos. Entra en esta cuenta el lugar de MANUEL, que tiene su asiento en el camino real de Xàtiva; y notable nombre por los membrillos y sal que se saca de su campo. Deste y de FALDETAY RAFELGUARAF, sus comarcas con 130 casas de moriscos entre los tres, es señor D. Luis Castellà de Vilanova, conde del Castellà, por haver comprado su abuelo don Pedro Quintana el dicho lugar de Manuel de los cavalleros TALLADAS.*"

Sarthou, Datos II, 301, parlant de la proclamació reial de Carles IV en 1788, diu el següent: "*El alcalde de la villa de l'Ènova, que como el de Montaverner y la*